

ATTRIBÚCIÓ, SZEREPEK, VALLÁS

SUNDÉN VALLÁSOS SZEREPELMÉLETÉNEK TEORETIKAI ELEMZÉSE ÉS A VALLÁSOS ÉLMÉNYEK ATTRIBÚCIÓS MEGKÖZELÍTÉSE

WIKSTRÖM, OWE

Uppsala University, Svédország
E-mail: owe.wikstrom@ted.un.se

Hjalmar Sundén [1908] 1967-től 1975-ig volt az Uppsalai Egyetem Valláspszichológiai Tanszékének tanára. Tudományos karrierjét az Ótestamentum és az Újtestamentum tanulmányozásával kezdte, majd a vallástörténettel foglalkozott; doktori disszertációját Henri Bergsonról írta 1940-ben. Előadásain és tanítása során többször is kiemelte, mennyire fontos, hogy a vallás pszichológiai értelmezésének nézőpontja túllépjen a kulturális és történelmi kereteken.

Koherens elméletet alakított ki a vallásos élmények dinamikájáról és struktúrájáról, amelyben különös hangsúlyt fektet a vallásos élményre mint perceptuális folyamatra. Ugyanakkor nyitott az alternatív elméleti modellek irányába, mint a pszichoanalízis vagy a tudásszociológia. Fő elméleti művei (1966, 1967, 1974) mellett hozzájárult olyan személyiségek jobb megértéséhez is, mint svédországi Szent Brigitta (1973), vagy ávilai Teréz (1971).

Továbbá elmélete segítségével ma már jobban megérthetünk olyan történelmi alakokat, mint Wesley (KÄLLSTAD, 1974) és Newman (CAPPS, 1982a), vagy jobban látjuk a glosszológia élményét (HOLM, 1976; MALONY, LOVEKIN, 1985), Isten útmutatását (WIKSTRÖM, 1975), az „Isten unokái” konfliktust (HOLMBERG, 1980), a meditációt (VAN DER LANS, 1985), a vallás pszichopatológiáját (WIKSTRÖM, 1980, 1982a, 1982b). Sundén szerepelméletével kapcsolatban UNGER (1976) és PETTERSSON (1977) végzett elméleti és kísérleti kutatásokat.

Jelen cikkem célja, hogy bemutassa Sundén elméletének alapfogalmait, és rámutasson, mennyiben járult hozzá a vallás pszichológiájához az attribúciós elmélet és a szerepátvétel-elmélet (role-taking theory) által (SPILKA, SHAVER, KIRKPATRICK, 1985). Befejezésként olyan filozófiai kutatási eredményeket szeretnék bemutatni a miszticizmusról, amelyek szerint az intenzív vallási élményt meghatározzák a kulturálisan kialakított referenciakeretek.

Kulcsszavak: szerepelmélet, szerepátvétel, attribúció, misztikus élmények

SUNDÉN SZEREPÁTVÉTELI ELMÉLETE

SUNDÉN (1974, 22) saját szavaival élve a szerepátvétel-elmélet a válasz arra az alapvető kérdésre, hogy „...hogyan lehetséges bármilyen vallási élmény pszichológiai értelemben vett létezése?”

A vallásos élmények elméletének kialakításakor a probléma megoldására három elméleti területből is merített. Először is abból, amely később *tudásszociológia* néven vált ismertté, és ennek is különösen azon kijelentéséből, hogy a kultúra kínálja nyelvi rendszerek meghatározzák, kiformalják a valóság szociálisan meghatározott szemléletét. Egy ilyen sajátos nyelvrendszernek tekinthető a vallási mítosz is, amelyben történetek sora hangzik el az isten/istenek és az ember közötti interakciókról.

Másodszor ezt a szociokulturális perspektívát kombinálja a *szociálpszichológiai* megfigyelésekkel a szerepek funkciójáról a társas interakciókban. A szerepek nemcsak viselkedési mintázatokat, hanem perceptuális mintázatokat is tartalmaznak, hiszen a szerepek elvárásokat alakítanak ki az emberben arról, hogy hogyan fog „a másik” irányukban viselkedni egy társas diádban vagy triádban. Sundén elméletében a kétszemélyes szerepszituációk állnak a figyelem fókuszában. Ezek a szerepek lehetnek olyan társas szerepek, amelyeket papok, a vallásos szülők vagy egyéb vallásos „jelentős mások” Istennel való kapcsolata alakít ki bennünk, vagy lehetnek – Sundén szavaival élve – „a vallási tradíciók rögzült szerepei” is. Ezekre a tradicionális szerepekre szolgálhatnának példaként a bibliai személyek, akik Istennel érintkeznek az Ótestamentumban, vagy Krisztussal az Újtestamentumban. Harmadrészt ezt a szerepelméleti modellt kombinálja egy *pszichológiai percepció*s modellel. A vallásos élmény mint percepció szükséges feltétele, hogy dinamikus interakció jöjjön létre a külső ingerek és a szerepelvárásban található készenlét között.

Ezek után vizsgáljunk meg részletesebben néhányat ezek közül az alapállítások közül.

MÍTOSZ, PERSPEKTÍVA, NÉZŐPONT ÉS PERCEPCIÓ

SUNDÉN írásaiban kritizálta az általa „naiv realizmus”-ként emlegetett jelenséget. Hangsúlyozza azt a tényt, hogy a valóság – legyen az tudományosan megalapozott vagy vallásos – mindenképpen szociális megegyezés (1966, 48). Mind a valóság tudományos modellje, mind az alapvető vallásos szövegekben található mítoszok és fogalmak alkotják az alapját a szociálisan meghatározott élményeknek és valóság-észlelésnek. Nézetét olyan klasszikus szövegekre alapozza, mint például Geertzé:

„...a vallás fontossága abban a képességében rejlik, hogy az egyén vagy a csoport számára általános, de mégis megkülönböztető erejű fogalmak forrását képezi, egyrészt a világról és az énről, valamint ezek kapcsolatáról (nézőpont), másrészt a személyben gyökerező, nem kevésbé disztinktív mentális diszpozíciókról (modell a nézőpontról). A vallásos fogalmak átlépik meghatározott metafizikai kontextusukat, és általános ismeretkeretet adnak, amelynek segít-

ségével a tapasztalatok széles sávjának – az intellektuálistól az érzelmin keresztül a morálisig – értelmet tudunk adni.” (GEERTZ, 1973, 123.)

Sundén azonban egy lépéssel tovább halad, és ezt az elgondolást párosítja azokkal a néprajzi megfigyelésekkel, melyek szerint – pszichológiai szempontból nézve – a vallásos mítoszok, modellek és szerepek általában meghatározott perceptuális „készenlétet” (perceptual set) hoznak létre (HALLOWAY, 1951), és hogy egy csoport perspektívái megerősíthetik, legitimálhatják és fenntarthatják ezt a referenciakeretet.

A perspektívák folyamatos valóságtesztelés alatt állnak. Minden percepció alapvetően feltételezés. Mivel az egyes nézetek alapján bizonyos dolgokat magától értetődőnek veszünk, minden egyes szituációt egy elvárásnyalábbal közelítünk meg; s ha az események elvárásaink halmazának nagy többsége szerint történnek, akkor maga a perspektíva is megerősödik. A perspektívák alapvető pillérei tehát a megerősítő válaszok (SHIBUTANI, 1955, 569).

A szerepátvétel-elmélet egyik kulcsszava a „mintázat” (pattern). Más írásaiban Sundén a „referenciakeretek” vagy „referenciarendszerek” kifejezéseket használja (SUNDÉN, 1966, 69). A perceptuális folyamatokat a következőképpen írja le:

1. érzékelési megkülönböztetés;
2. érzékelési folyamatok;
3. a perceptuális (észlelési) mintázat keresése és felfedezése, amelynek segítségével az érzékelési folyamatokat értelmezni tudjuk; és
4. a megtalált mintázat strukturálja a tartalmat, és jelentést ad a perceptuális tartalomnak (SUNDÉN, 1974, 21).

A vallásos referenciakeret tartalmaz bizonyos szerepeket, melyeket pszichológiai nézőpontból perceptuális mintázatoknak is tekinthetünk. A szerepátvétel azt jelenti, hogy eléggé a másik helyébe tudjuk helyezni magunkat ahhoz, hogy bejósoljuk, hogyan fog reagálni a másik (SUNDÉN, 1967). A szerep tehát részben viselkedési modell, részben pedig elvárás arra nézve, hogy hogyan fog a „másik” egy kétszerepes rendszerben viselkedni. A vallásos szerep által meghatározott *elvárás megerősítésre kerülhet*, és ez az, ami az olyan vallásos élményekben történik, melyek interakcionális természetűek („a másik beszélt vagy cselekedett, Isten nem csupán fogalom, hanem élő személy”).

A percepció szempontjából összefoglalván a fentieket: a szerep, az ezzel kapcsolatos elvárások és azok megerősítései szorosan összefonódnak.

SZEREPÁTVÉTEL

Kezdjük talán egy jellemző idézettel:

Az emberi lény kulturális eszközrendszere nagyrészt szerepekből áll, melyeket a környezettől vesz át. Ebbe a társadalom vallásos hagyományaiban való rész-

vétel is beletartozik; ez utóbbit azonban pszichológiai szempontból tekinthetjük úgy is, mint szerepek halmazát. Végző soron ez a hagyomány az istenekre és az emberekre vonatkozik, és arra, ahogyan ezek egymással kapcsolatban, interakcióban állnak. Annak kimondása tehát, hogy ez valójában szerepek összessége, igazából nem más, mint egy közismert tény terminus technicus megfogalmazása. A megfogalmazás azonban mégsem jelentéktelen. Ha megfigyeljük, hogy milyen mértékben épülnek fel még saját pszichikus aktivitásaink is szerepátvételből (roll-taking) és szerepfelvételből (roll-adopting) vagy mások szerepeinek az elővételezéséből, valamint azt a tényt is, hogy a perceptuális folyamat fent említett tulajdonságai miatt megengedi bármely és minden egyes perifériális neurális folyamat feldolgozását, amelyek ezért értelmes motivációmintázattá állnak össze, akkor ennek alapján egy isten vagy egy lélek megtagasztalása funkcionális szempontból olyan természetes kellene hogy legyen, mint bármely tárgyé; azzal az előfeltételezéssel élve, hogy az istenek és a lelkek pszichológiai nézőpontból valójában szerepek, és hogy jelentőségük van a csoport számára, amelyben az illető él (SUNDÉN, 1966, 54).

Így hát bevezettük a pszichológia fogalmait a vallás területére, hogy tudományosan is megragadhatjuk a vallásos élményeket. A szerepek interakciós jelenetek az isten/istenek és az ember között, ahogyan azokat a bibliai vagy mitológiai narratív szövegek írják le. Ezek a szerepek strukturáló perceptuális mintázatként működnek a papot, a gurut vagy a swámit hallgató vagy a szent szövegek olvasója számára, vagy amikor az egyén az írásokból emlékezetébe idéz egy bizonyos személyt.

A keresztény hagyományban sok jelenetet találhatunk a Bibliában, amelyben a személyek úgy írják le élményeiket, mint akik Istennel kapcsolatban vannak. Ezen emberek mindegyikének a beszélgetőtársa a „másik” (Isten vagy Krisztus). Isten – mint a történelem istene is – feltűnik a Bibliában, és ilyenkor az emberekkel való bánásmódja és interakciója nem jelent semmi rendkívüli eseményt vagy történetet. Ezért van az, hogy (az Isten beszélgetőpartnere szerepét felvállaló) a totalitást, melynek definíciója: „minden, mi neki megfelel” (SUNDÉN, 1974, 35), úgy látja, mint Istentől eredő jelet vagy cselekedetet, és nem úgy tekinti, mint véletlen eseményt vagy a sors esetleges játékát.

Ha valaki azonosítja magát az Írások valamely szereplőjével, akkor elvárja, hogy az ő jelenete is a bibliaihoz hasonlóan alakuljon. Sundén szavaival élve, amikor valaki átveszi az írásbeli ember szerepét, akkor felveszi vagy feltételezi a „másik” szerepét is. Azt várja el, hogy Isten úgy bánjon vele is abban a szituációban, mint ahogyan azzal a személlyel bánt, aki az Írásban szerepelt (SUNDÉN, 1970).

Más szavakkal: egy szereplővel való azonosulás vagy az Isten-beszélgetőtárs szerepének a felvétele feltételezi azt is, hogy a személyben megvan a készenlét arra, hogy Isten jelenlétének tudatában legyen. Amikor a vallásos referenciakeret aktív, akkor az egyén hajlandóságot mutat a valóság alternatív észlelésére (SUNDÉN, 1970).

A vallásos hagyományt Sundén szerint tekinthetjük úgy is, mint egy nyelvet. Ha a személy már magáévá tette ezt a hagyományt és ezeket a belsővé vált mintá-

zatokat rendszeres bibliaolvasással, mise- és prédikációhallgatással fenntartja, akkor kielégítően teljesülnek a feltételek Isten perceptuális élményének megéléséhez. Ha a referenciakeret aktiválódik, akkor az olyan ingereket, amelyeket egyébként figyelmen kívül hagynánk, nemcsak hogy megfigyeljük, hanem kombináljuk is, és egy élő és cselekvő „másiknak”, Istennek tulajdonítjuk azokat.

Ebből az is következik, hogy amik Istent „élő” valósággá teszik, valójában mindennapi jelenségek, amelyek a belső vagy külső világban mennek végbe. Ugyanezeket az eseményeket technikai vagy világi fogalmakkal is leírhatnánk, de ilyen esetekben az ember ezeket úgy észleli, mint valószínűség, a sors keze vagy véletlen egybeesések, netán esetlegességek, netán mint üres szándék. A kettős szerepben azonban aktiválódik az „Isten cselekedetei” attribúció. A szerepelmélet értelmében a vallás definíciója: „a kapcsolat mint dialógus a létezés egésze felé, ám ez a kapcsolatot a szerepek által strukturált, és a szerepek nélkül eltűnik” (SUNDÉN, 1974, 34).

A vallásos élményt tehát tekinthetjük úgy is, mint egy perceptuális figura-háttér váltást; gondoljunk a Rubin-serleg kísérletben a váza és az arcok közötti fázisváltásra. Sundén állítása szerint ez a struktúraváltás akkor következik be, ha az egyik értelmezési keret (a világi) helyét elfoglalja a vallásos értelmezési keret, vagy éppen fordítva (SUNDÉN, 1966, 119). Az elméletből nem derül ki tisztán, hogy az ilyen újraértelmező átstrukturálásnak mik is a feltételei (és itt lehet a segítségünkre az attribúcióelmélet), de mindenképp szükséges, hogy a vallásos referenciakeret a személy számára hozzáférhető legyen. Ha a perceptuális tartalom a vallásos struktúra formáját veszi fel, akkor a központi feldolgozás (mintakeresés és illesztés) a vallásos szerep szerint megy végbe. Ha azonban a perceptuális tartalom technikai-mechanikai struktúrát vesz fel inkább, akkor a központi feldolgozás a technikai vagy világi rendszeren keresztül megy végbe.

Sundén írásaiból nem derül ki egyértelműen, hogy ezek a folyamatok hogyan kezdődnek és folynak le. Alapvetőnek tűnik azonban az olyan helyzetek szerepe, amelyeknél a mechanikai-technikai mintázatok „nem elégségesek” (1970, 26), vagy az olyan helyzetek, amelyekben az egyén hajlamos arra, hogy a valóság változatosságát egyként mint totalitást tekintse.

Nos, a vallásos mítoszok szerepének a funkcióját leírhatjuk úgy is, hogy segítenek az embereknek megtalálni az univerzális, mindent magukba foglaló mintázatokat, s hogy az egység gondolatát hozzákapcsolják a változatossághoz. (Más szövegekben ezt Sundén totalitásnak, egységnek, egésznek, „minden”-nek, kozmosznak és hasonlónak nevezi.)

Az ő szavaival élve: ez megmutatja, hogy két különböző és egymást kölcsönösen kizáró értelmezési struktúráról van szó. Az egyik a mechanikus szintű, amely a „természeti törvények megváltoztathatatlanságával” foglalkozik; másrészt ott a szándék szintje. A fázisváltás nemcsak a mechanikus fázisból az intencionális fázisba jutást, hanem a sokoldalúságból a totalitásba, egységességbe fordulást is jelenti.

Ami a fázisváltást illeti, nagyon érdekes megvizsgálni a létrejöttét az attribúció fényében, valamint meghatározni a szituációs és diszpozicionális faktorok szerepét a fázisváltás létrejöttében.

SZEREPÁTVÉTEL ÉS ATTRIBÚCIÓ

Először is láthatjuk, hogy SPILKA és munkatársai 1985-ös írásával ellentétben Sundén nem szentel figyelmet az attribúciónak, s nem is tekinti azt úgy, mint a vallásos élmény pszichológiailag meghatározó faktorát. Ehelyett elméletét, a vallás mint párbeszéd elméletet a különböző vallási hagyományok elbeszélő történeteinek szerepfunkcióival köti egybe. Csupán mint egyszerű tényt említi meg, hogy az emberben megvan a hajlam, hogy még magának a világnak mint egésznek jelentést tulajdonítson. Ebből következik, hogy mindazok az alapvető folyamatok, amelyeket az attribúcióelmélet az attribúció háttérében feltételez – a „világ jelentéssel való telítettsége” felfogásnak a szükséglete, az események bejósolásának és irányításának a szükséglete, az önkép és az önmegbecsülés megtartásának és megvédésének a szükséglete (SPILKA és munkatársai, 1985) – fontos kiegészítői és kiterjesztései Sundén szerepátvétel-elméletének.

Másodsorban Sundén az attribúció oldaláról tekintve a problémának csak az egyik oldalára hívja fel a figyelmet. A vallásos élményt mint pusztán perceptuális jelenséget írja le, és nem kapcsolja a perceptuális szerepek elméletét a soknak, a kognitív fogalmi mintázatoknak a funkciójához, amelyeket a rendszeresen gyakorolt vallás és a teológia tanulmányozása alakít ki. Ellenkezőleg, Sundén következetesen azt állítja, hogy a rendszeres skolasztikus teológia nehezítheti vagy akár meg is akadályozhatja, hogy az egyén valódi perceptuális élményt éljen át a „másik”-kal való interaktív találkozásról. Mivel elméleti fogalmait arra építi, hogy a vallás maga is egy dialógus tapasztalása, szükségessé vált a szerepnek mint pszichológiai fogalomnak a bevezetése.

Harmadszor Sundén kritizálja Rudolph Otto, Schleiermacher és mások azon feltevéseit, mely szerint létezik egy speciális „minőség” (a rettenetesnek és az elbűvölőnek, valamint a teljes függőségnek az érzése), amely csakis és kizárólag alapvetően vallási természetű, és lehetetlen pszichológiai vagy társas fogalmakkal meghatározni.

Ehelyett ő azt állítja, hogy nincs egyszerű „nyers” tapasztalat, amelyet később értelmezzünk. Azt hangsúlyozza, hogy nincsen az inger és az értelmezés között rés, „köztes tér”. A vallásos élmény (Krisztus vigasztalása, Isten közelsége stb.) sokkal inkább egy „perceptuális kör” következménye (NEISSER, 1967), vagy más szavakkal: egy különleges attribúciós folyamat. Ez azt jelenti, hogy a referenciakereteket nemcsak a külső és belső ingerek hívják elő, hanem ők maguk kialakítanak vagy generálnak egy interakcionális tapasztalatot. Sundén nem állítja, hogy az ember készenlétben tart néhány keretet és aktívan keresi, hogy hol tudná azokat felhasználni, hanem a „felgyülemlett” általános beszélgetőtárs-szerep készenléti állapotot hoz létre. Ez a készenléti állapot vagy „set” az az alapvető feltétel, amely arra készíti az embert, hogy bizonyos helyzetekben attribúcióit a „mindenség” felé irányítsa, mely egy új gestalt, egész lesz, melyet a teljesség és a szándékosság jellemez, vagy vallásos fogalmakkal élve: Isten kegyelme, Isten cselekedetei.

ISTEN BESZÉLGETŐTÁRS-SZEREPE

Doktori disszertációmban Sundén szerepteóriáját használtam fel, hogy jobban megértsem, milyen szerepe van a vallásnak az idősök életében (WIKSTRÖM, 1975). Vizsgálódásomat formális kérdőíves módszerrel kezdtem, amely igen kevés adattal szolgált, ezért áttértem a mélyinterjú adatgyűjtési módszerre, hogy az alanyok ($N = 27$) oly szabadon fejezhessék ki magukat, amennyire csak lehetséges. A cél az volt, hogy bepillantást nyerhessünk az „Isten beszélgetőtársa” szerepbe – ahogyan az életükre visszatekintve strukturálták életnézetüket –, sőt, hogy a percepciójukat strukturáló elemet levetítve az életük akkori konkrét eseményeire analizálhassuk az Isten beszélgetőtársa szerepet.

A fő kérdés, amelyre az interjúanyagok alapján szerettünk volna válaszolni, az volt, hogy vajon befolyásolta-e – és ha igen, mennyiben – a bibliai referenciakeret és az abban található szerepek az egyén Istennel való interakciós élményét, vagy saját szavaikkal élve: „az Isten általi vezetést”. A tekintélyes méretű adathalmaz kétfajta szerepátvételi folyamatra derített fényt. Az elsőt röviden így írhatnánk le: mikor egy személy, *A* azt találja, hogy egy bibliai szituáció hasonló az övéhez, akkor felveheti az elbeszélésben szereplő *B* személy szerepét, és ezzel egyetemben Isten szerepét is magába építi: vagyis ezzel előfeltételezi, hogy Isten úgy fog bánni vele, mint ahogyan a történet szereplőjével bánt. Ezáltal aktuális helyzetét ennek megfelelően újrastrukturálja. Ez a fajta szerepátvétel vigasztalóként szolgál, az Istenhez való közelségérzetet fokozza, és nem feltétlenül kelti Isten aktív beavatkozásának az érzését.

A másik módot így írhatnánk le: *A* fenyegető szükséghelyzetben találja magát, amely hasonlít a szövegben valamely szituációra, amikor is *B* interakcióba lép Istennel. Ilyenkor *A* felveheti *B* szerepét az előzőtől teljesen eltérő elvárással együtt, mely része ennek a szerepnek. Később – amikor valami történik, amely megfelel annak, amit *A* elvárt – *A* úgy fogja azt értékelni, mint Isten aktív közbeavatkozását. Ebben az esetben az esemenylánc utolsó szemét úgy értékeli, mint Isten útmutatását.

Összefoglalván: ha a személy internalizálja, magáévá teszi az Isten partnertársa szerepet és az ennek megfelelő Isten-szerepet, akkor ez perceptuális alapot ad ahhoz, hogy egyfajta akaratnyilvánításnak tulajdonítson bizonyos szituációkat, akkor ennek következményeként

- egyes, nem meghatározott szituációkra Isten akaratának a kifejeződésekként tekint, főleg Isten jelenlétére és közelségére hivatkozva;
- bizonyos meghatározott szituációk, vagyis olyanok, amelyek strukturálisan erősen hasonlítanak a vallásos szövegben valamely meghatározott szerepszituációra, a szerepátvétel három tipikus fázisát idézik elő: 1. szituáció, 2. elvárás és 3. megerősítő közbeavatkozás, ahol az utolsó fázis olyan esemény, amely beleillik az elvárások mintájába. Ez az interakciós tapasztalat drámai, mivel ekkor Isten nemcsak van, hanem cselekszik is. („...egy kissé hitetlen Tamás voltam, de egy napon azt vettem észre, hogy Krisztus rám szegezte a tekintetét. Olyan voltam, mint Ábrahám, aki kész volt rá, hogy felajánlja a fiát, de ahogyan segített Ábrahámnak, úgy segített nekem is” WIKSTRÖM, 1975, 87, 97.)

Ezeknek az interjúknak az elemzése tehát alátámasztja a szerepátvétel-elmélet teoretikus feltevéseit: Isten vezetésének az élményét tekinthetjük úgy, mint dinamikus interakciót az egyedi internalizált vallásos világnézet (és az azzal együtt járó szerepek) és a mindennapi világ történései között.

Ahogy láthattuk, Sundén elmélete sokkal inkább tartozik a szociálpszichológia és a kontextuális elméletek körébe, mint a kognitív elméletek közé. A személyes, ámde láthatatlan tárggyal való kapcsolat megtapasztalásának leírása – amelyet a vallás definíciójában feltételez – a szerepet tartja a magyarázatra legmegfelelőbb pszichológiai fogalomnak.

JELENTÉS, KONTROLL ÉS ÖNBECSÜLÉS

Láthattuk, hogy Sundén alapvető elméleti nézőpontja közel áll Spilka és munkatársai nézőpontjához, akik szerint: „A legjobb magyarázat a pszichológiai érvényességre egyszerűen az, hogy a kultúrák készen a kezünkbe adják őket” (SPILKA és munkatársai, 1985, 7). Kijelentik azt is, hogy az attribúciókat meghatározza a jelentés, a kontroll és az önbecsülés. Az az önkép, amely szerint „Én Isten partnere/gyermekem vagyok”; s ez az önkép mint a szerepátvételi folyamat feltétele és eredménye egyben tekinthető úgy is, mint ami jelentést ad és az önazonosság érzését, valamint az önbecsülést erősíti.

Az események bejósolásra és közben tartására/kontrollálására való igény szerepe a vallásos attribúciós folyamat megindításában értelmezhető a szerepelmélet keretein belül. A szerepátvételt és a szerepfelvételt úgy is leírhatjuk, mint egyfajta önátadást és bizalmat, amely „a másik” akaratának ismeretén alapul. Ebben a folyamatban a szerepátvétel lehet a kontroll igényének a kifejeződése is.

Pszichodinamikus perspektívából a vallásos embert a tudattalan és a kultúra által szankcionált regresszióra irányuló vágy hajtja, hogy átadhassa a felelősséget egy láthatatlan és védelmező Istennek. Bizonyos helyzetekben azonban pontosan az irányítás, a másik feletti kontroll feladására való *képtelenség* teszi lehetetlenné az egyén számára, hogy interakcionális párbeszédben vegyen részt. Több példát is találtam az általam gyűjtött anyagban, ahol hithű emberek a kontroll feladásával próbálkoztak, mert ha ez nem történt volna meg, akkor nem érezhették magukat úgy, mint akik Isten kezében vannak. A HOLM által összegyűjtött anyagban (1976) ugyanezt a folyamatot figyelhetjük meg: a tudatos erőfeszítést arra, amire már jó ideje várnak (vagyis a nyelveken beszélést) elodázza vagy akár meg is akadályozza a szerepátvételt.

A szerepelmélet alapján készített vizsgálatok közvetetten megerősítik, hogy e kettős szerep megtapasztalása értelmet ad, megerősíti az önbecsülést és részben a kontroll érzetét (WIKSTRÖM, 1975, 1982a; VAN DER LANS, 1985). Fontos azonban megjegyezni, hogy vannak olyan bibliai vagy mitológikus szövegek, amelyek egyáltalán nem funkcionálisak leszűkített tartalommal, vagyis a vallás mint „eszköz” értelmében, hanem sokkal inkább konfliktusokat szülnek. Ezek a lázadó – a profétikus és hithirdető – szerepek nem a szükségletek kielégítésére szolgálnak, hanem inkább a valláskényszerhez kapcsolódnak, inkább a vallás, mint „a cél” sémába illenek.

A VALLÁSOS VAGY VILÁGI OKTULAJDONÍTÁST (ATTRIBÚCIÓT)
MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK

Ahogy láttuk, Sundén elmélete hasonlít Spilka felvetéseire, mely szerint „az oksági attribúciók a korábbi elvárások vagy »hit« sémáinak, valamint a különböző környezeti hatásnak és a kiváltó ingerek interakciójának a függvénye” (SPILKA és munkatársai, 1985). Szerintük az egyének a világhoz két alapvető jelentésrendszeren keresztül kapcsolódnak: egyik a vallásos, másik a világi jelentésrendszer. Ezek az alapvető feltételezések rokonságot mutatnak Sundén kijelentésével, melyben egy esemény világi és vallásos percepciója közötti fázisváltásról beszél. De vajon mik a szükséges feltételei egy ilyen gestallt-váltásnak? Spilka és munkatársai munkája ebben alapvető fontossággal bír. Azt állítják, hogy a nem vallásos és a vallásos attribúció a faktorok négy fő kategóriájától függ: 1. az oktulajdonító személy tulajdonosságai, 2. az oktulajdonító személy környezete, 3. az esemény jellegzetességei, és 4. az esemény környezete.

Sundén nagyrészt az oktulajdonító személyre koncentrál, annak szocializációjára, a vallásos nyelvet pedig bibliaolvasáson, vallásos találkozókra való részvételen és egyéni imádság, illetve meditáció útján próbálja megközelíteni.

Több tanulmány is bizonyítja, hogy mekkora fontossággal bír az *elsődleges szocializáció* az Isten beszélgetőpartnere szerep kialakulásában és ennek megfelelően Isten közelsége és Isten irányítása érzésének kialakításában (WIKSTRÖM, 1975). Más tanulmányok a másodlagos szocializáció szerepére mutatnak rá, amely kialakítja a „megmaradni a szentlélek keresztségében” szerepet és a nyelveken való beszélés képességét, mint a fenti szerep megerősítésnek a visszavonhatatlan jelét (HOLM, 1976; MALONY-LOVEKIN, 1985).

A másik fontos meghatározó az oktulajdonító személyen belül – Spilka írása szerint – a *vallásos nyelv* birtoklásával kapcsolatos. Kísérletileg kimutatták, hogy a nyelv megléte szükséges feltétele annak, hogy egy meditációs élményt valaki misztikusnak vagy vallásosnak címkézzon (VAN DER LANS, 1985). Az az attribúció, hogy „meg van szállva” – ahogyan azt klinikai mélyinterjúkban (WIKSTRÖM, 1980, 1982a) vagy egy modelláló kísérletben (WIKSTRÖM, 1982b) elemezték –, alátámasztotta azt az elképzelést, mely szerint a szerepátvétel és szerepfelvétel a vallásos nyelv elérhetőségétől függ (BATSON-VENTIS, 1982, 124–132).

A szerepelmélet csak közvetetten foglalkozik a környezet fontosságával mint az egyén önbecsülését fenyegető tényezővel. Ebben tehát az attribúcióelmélet fontos kiegészítője lehet. Az isteni vezetést kutató interjúim anyaga alapján azt lehet mondani, hogy a külső faktorok által kiváltott általános érzelmi feszültség úgy működik, mint pisztolyon a ravasz. Előhívja és elindítja a szerepátvételi folyamatot. A Biblia különböző szereplőinek belső állapotai jutnak az alany eszébe, és ennek alapján újrastrukturálja a valóságot. Ez vagy Isten jelenlétének, vagy az Istennel való interakciónak az érzését kelti bennük. Idézem: „Emlékszem, nagyon izgatott voltam, amikor a műtetre várva feküdtem az operáló asztalon, de akkor egyszer csak eszembe jutott Izsák a kés alatt, és minden megváltozott, nyugodt lettem, és megéreztem, tudtam, hogy Isten kezében vagyok” (WIKSTRÖM, 1975, 129).

Holm megmutatta, hogy a glosszológia¹ tapasztalata az esetek nagy többségében tekinthető úgy, mint egy környezet által előhívott szerepátvétel. A glosszológiáról szóló egyik új könyvben az is megjelent, hogy „a glosszológia megértésére szolgáló leginkább használható paradigma, ha azt strukturált szerepjátszásnak tekintjük” (MALONY-LOVEKIN, 1985, 127).

Ami a harmadik faktort, az *esemény tulajdonságait* illeti, az általam gyűjtött anyagban erős bizonyítékokat találunk arra a kijelentésre, hogy a szerepátvétel s a szerepfelvétel és az ezeknek megfelelő attribúciós folyamatok akkor lendülnek működésbe, ha intenzív stressz van jelen, vagy ha az adott szituációra nem alkalmazhatók a korábbi referenciakeretek. A fázisváltás csaknem mindig akkor jött létre, amikor az esemény jellege kihívást jelentett a személy jelentésrendszere és önbizalma számára. Ezekben a helyzetekben, ahol az egyénnek szélsőséges magára hagyatottsággal és tehetetlenséggel kell szembenéznie, a vallásos szerepek alternatív paradigmának tűnnek. Újfajta percepcióik „érezem a kezét” (WIKSRÖM, 1975, 82) és mindenekelőtt új önképük, önpercepciójuk „Ő szeret engem” (WIKSRÖM, 1975, 84) helyreállította nyugalmukat és önuralmukat, sőt meg is erősítette azt. Ez azt a feltevést támasztja alá, hogy a szerepfüggő attribúció olyan események eredményeként jön létre, amelyek az önbecsülést fenyegetik.

SZEREPAÓTVÉTEL MINT INGER- ÉLŐLÉNY-VÁLASZ REAKCÍÓ

Unger doktori disszertációjában, Malony pedig egy cikkében foglalkozik a vallásos élményekkel az inger-élőlény-válasz (IÉV) értelmezési keretben. Malony Sundénhez hasonlóan határozza meg a vallásos élményt, úgy mint percepciót és mint kogníciót. Malony nagy hangsúlyt fektet az ingerek fontosságára, ami emlékeztet Sundénnek a szerepfelvételhez szükséges feltételek fogalmára. Malony egyik szükséglete (vagyis az ingerek csoportjának egy tagja) a *szokás*, melyet így határoz meg: „az a mód, ahogyan a kultúra a személyt kondicionálja különböző nyelveken keresztül az események értelmezésére és az istenek észlelésére bizonyos világnézeti szűrőkön keresztül nézve” (MALONY, 1985, 116). Egy másik szükséglet a *megértés*, amely – úgy tűnik – az attribúciófogalom kifejezésének más módja. Számunkra inkább az az érdekes, hogy Malony a *kapcsolatot*, vagyis szerepátvételt az ingerváltozók egy újabb tagjának tekinti. A szerepet inkább mint kapcsolatot tekinti, és nem annak perceptuális oldalát emeli ki, amely egy a szerepelméletben nem túl mélyen tárgyalt kérdést vet fel. SUNDÉN a „Gyerekek és vallás” (*Barn och Religion*, 1970) című könyvében leírja, hogy a felnőttekhez való kötődés képessége igen korán kialakul a gyermek korai képességei közül, és ez a létalapja a későbbi általános kapcsolatoknak is. A szocializáción keresztül ez a képesség később megerősödik, és más irányba terelődhet: egy láthatatlan, ámde a vallásos csoport számára hiteles és észlelhető „másik”, Isten felé.

Malony egy kísérletében kimutatja, hogy úgy tűnik, egy esemény vallásos attribúcióját jobban befolyásolja a személy vallásos háttére és szokásai, mint magának

¹ Nyelveken beszélés a Szentlélek közreműködésével.

az eseménynek a helyzeti jellemzői. Ilyen értelemben alátámasztja Sundén elméletét, hiszen ő az attribúciót főleg az oktulajdonító személytől teszi függővé.

VALLÁSOS SZEREPEK A MISZTIKUS ÉLMÉNYEKBEN

A cikket annak a bemutatásával szeretném zárni, hogy a vallásos élmények pszichológiai kérdései jelentőséggel bírhatnak egy másik tudományág számára is: nevezetesen a miszticizmus filozófiai kutatásában.

Katz például nem ért egyet azokkal a filozófusokkal és a vallás fenomenológusaival, akik azt állítják, hogy a misztikus élményeknek van egy csak rájuk jellemző minősége, és nem vezethetők vissza pszichológiai állapotokra. Ellenkezőleg, a misztikus élményeket is úgy kell értelmeznünk, mint az érzékelt világ jelentésének boncolgatását, és így a vallásos hagyomány nem csupán olyasvalami, melyet a misztikus arra használ, hogy kifejezze érzéseit, hanem annak, hogy egyáltalán ilyen élménye lehessen, feltétele is e hagyomány:

A hindu misztikusnak nincs X élménye, melyet ő a saját számára ismert nyelven és hindu szimbólumokkal leír; vagyis ez az élmény nem egy közvetlen tapasztalása X-nek, hanem – legalábbis részben – a hinduktól elvárt és előre kialakított élménye Brahmannak... Nekem meggyőződésem a rendelkezésre álló bizonyítékok alapján, hogy Brahman megtapasztalása a hindu világban és Isten tapasztalása a keresztény világban nem ugyanaz. [...] Amit olvasunk, tanulunk, tudunk, akarunk és megtapasztalunk az élet során, azok előrejelzik számunkra, hogy milyen tapasztalataink lehetnek egyáltalán, és ezek aztán valóban manifesztálódhatnak. Vagyis intim és szükségszerű kapcsolat van a tanulmányozott és asszimilált misztikus vagy vallásos szöveg, valamint az átélt és az elbeszélt misztikus élmény között, tehát a tapasztalat előre kialakított. Az, amit a rabbi misztikus látott, nem független attól, amit azért tanult, hogy »lát-hasson«. [...] Nyomatékosan kiemelem: *ahogyan átéljük, és nem az, ahogyan visszamenőleg értelmezzük*. Vagyis a zsidók szeretőként élik meg Istent” (KATZ, 1983, 20).

Vagyis még a valláspszichológia határterületén is megfigyelhetjük a pszichológiai folyamatoknak és a perceptuális készenlétnek, az elvárásoknak és azok megerősítésének kapcsolatát a misztikus szövegek tanulmányozása és a misztikusok önéletrajzainak és életrajzainak a tanulmányozásakor.

Katz szerint egy adott kulturális és történelmi környezetben a vallásos hagyományok akár ki is alakíthatnak egyfajta istenélményt, -tapasztalatot. Attribúciós pszichológiai vagy a szerepelméleti nézőpontból tekintve a kultúra egy előre gyártott ontológiai mátrixszal lát el minket:

„A nyelvben és az ítéletekben megjelenő ontológiai struktúrák előre berajzolják tapasztalataink kontúrját, és emiatt a »tisztá tapasztalat« nem is lehet más, csak illúzió. A nyelv és az ítéletek is hozzátartoznak, sőt elválaszthatatlanok a társas élettől. Ez a strukturális mátrix elhelyezi a tapasztalatot és a tapasztalót (a

misztikust) egy megadott szociális-történelmi fogalmi hálóban, amelynek problémáit a tapasztaló magáévá teszi, és megpróbálja azokat megoldani” (KATZ, 1983, 41; BARBOUR, 1974; ROTTSHAFFER, 1985).

Katz gyakran használja a „modell” szót mint egy mátrixot, amelyet a tapasztalat generál. Azt hiszem, hogy a pszichológiai nézőpontból a szerepfogalom kapcsolat-jellegénél fogva erősebben járulhat hozzá az intenzív élmények megértéséhez, legalábbis a teisztikus vallásoknál. A modell fogalmában beleépített, mechanikus asszociációk vannak. A szerep fogalma azonban képes a misztikus „találkozás Istennel” élményre fókuszálni, és ezáltal megragadja a tapasztalatnak mind interakciós, mind dinamikus jellegét, amely éppúgy a valóság – egy személyes Istené –, mint az én attribúciója is.

KÖVETKEZTETÉSEK

Sundén szerepelmélete tiltakozásként született az idealisztikus és introspektív pszichológia ellen. Az elmélet a vallásos hagyományok szerepének kiemelt hangsúlyozására épít, amelyet egyetlen feltételének tart. Az attribúcióelmélet és az általános pszichológiai háttér nézőpontjából vizsgálva elmondhatjuk, hogy Sundén olyan feltételre mutatott rá, amely az élményekhez szükséges, de nem elégséges. Az attribúcióelmélet tehát hozzájárulhat ahhoz, hogy jobban megismerjük a szerepátvételi folyamatot.

Ez azonban korántsem gátol meg bennünket abban, hogy kimondjuk: Sundén olyan elméletet alkotott, amely megfelelő módon megválaszolja azt a kérdést: miért van az, hogy némely emberek önmagukat és az őket körülvevő világot nem természetes folyamatok láncolatának vagy véletlenek sorozatának látják, hanem egy személy akarata megnyilvánulásának, és ezt az akaratot egy személyre vezetik vissza. Ott vagyunk hát, ahonnan elindultunk: ahhoz, hogy megértsük, miért tulajdonítunk sokszor a világ okának egy személyt, az a jó módszer, ha ezt úgy tekintjük, mint egy szerep irányította viselkedést. Ez a szerep meghatározza a „másik” és a „self” élményét is.

(Fordította Ivády Rozália)

IRODALOM

- BARBOUR, I. (1974) *Myths, Models and Paradigms*. SCM Press, London
- BATSON, C. D., VENTIS, L. W. (1982) *The religious experience: A social-psychological perspective*. Oxford University Press, New York
- CAPPS, D. (1982a) The psychology of petitionary prayer. *Theology Today*, 39, 130–141.
- CAPPS, D. (1982b) Sundén's role-taking theory: The case of John Newman and his mentors. *Journal for Scientific Study of Religion*, 21, 58–70.
- GREETZ, C. (1973) Religion as a cultural system. In *The interpretation of cultures: Selected essays*. 87–125. Basic Books, New York

- HALLOWAY, A. I. (1951) Cultural factors in the structuralization of perception. In Rohrer, J., Sherif, M. (eds) *Social psychology at the crossroads*. Books for Libraries Press, Freeport, New York
- HOLM, N. G. (1976) *Tungotal och andedop. (Glossolalia and baptism in the Holy Spirit.)* Almquist and Wiksell, Uppsala
- HOLMBERTH, N. G. (1980) *Innanför eller utanför? (Inside or outside?) A social psychological study of the questioning of religious tradition and group belongingness.* Almquist and Wiksell, Uppsala
- KÅLSTAD, Th. (1974) *Johns Wesley and the Bible: A psychological study*. Nya Bokförlaget, Stockholm
- KATZ, S. T. (1983) The conservative character of mystical experience. In Katz, S. T. (ed.) *Mysticism and religious tradition*. 3–60. Oxford university Press, New York
- MALONY, H. N. (1985) An S-O-R- model of religious experiences. In Brown, L. B. (ed.) *Advances in the psychology of religion*. 113–134. Pergamon Press, London
- MALONY, H. N., LOVEKIN, A. A. (1985) *Glossolalia: Behavioral science perspectives on speaking in tongues*. Oxford University Press, New York
- NEISSER, U. (1967) *Cognitive psychology*. Appleton-Century-Crofts, New York
- PETTERSSON, T. (1977) *The retention of religious experience*. Almquist and Wiksell, Stockholm
- ROTTSCHAFFER, W. A. (1985) Religious cognitions as interpreted experience: an examination of Ian Barbour's comparison of epistemic structures of science and religion. *Zygon*, 20, 265–286.
- SHIBUTANI, T. (1955) Reference groups as perspectives. *American Journal of Sociology*, 60, 562–569.
- SPIPKA, B., SHAVER, PH., KIRKPATRICK, L. A. (1985) A general attribution theory for the psychology of religion. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 24, 1–20.
- SPIPKA, B., HOOD, R. W., GORSUCH, R. L. (1985) *The Psychology of Religion*. Englewood Cliffs, Prentice Hall
- SUNDÉN, H. (1940) *La theorie Bergsonienne de la religion*. Dissertation. University of Uppsala
- SUNDÉN, H. (1965) What is the next step to be taken in the study of religious life? *The Harvard Theological Review*, 58, 445–451.
- SUNDÉN, H. (1966) *Die Religion und die Rollen. Eine psychologische Untersuchung der Frömmkeit*. Topelmann, Berlin
- SUNDÉN, H. (1967) Bedingungen religiöser Erfahrung. *Archiv für Religionpsychologie*, 8, 41–49.
- SUNDÉN, H. (1968) Meditation and perception: Some notes on the psychology of religious mysticism. In Hartman, S., Edsman, D. (eds) *Mysticism*. 34–46. Almquist and Wiksell, Stockholm
- SUNDÉN, H. (1970) *Barn och Religion*. Verbum, Stockholm
- SUNDÉN, H. (1971) *Teresa av Avila och Religionspsykologin*. Studia Historico Ecclesiastica Upsaliensia, 20.
- SUNDÉN, H. (1973) *Den Heliga Birgitta: Ormungens moder som blev Kristi brud*. Wahlstrom, Stockholm
- SUNDÉN, H. (1974) *Religiopsykologi: Problem och Metoder*. Proprius, Stockholm
- SUNDÉN, H. (1975) Exegesis and psychology of religion: Some remarks on the interpretation of the parables of the Kingdom. *Temenos*, 11, 148–162.
- UNGER, J. (1976) *On religious experience: A psychological study*. Almquist and Wiksell, Stockholm

- VAN DER LANS, J. (1985) Frame of reference as a prerequisite for the induction of religious experience through meditation: An experimental study. In Brown, L. B. (ed.) *Advances in the psychology of religion*. Pergamon Press, London
- WIKSTRÖM, O. (1975) *Guds ledning. En psykologisk studie av andrandets Fromhet (God's guidance: A psychological study of the religiosity of the age)*. Almqvist and Wiksell, Uppsala
- WIKSTRÖM, O. (1980a) A case of possession: Genesis and therapy. *Archiv für Religionspsychologie*, 14, 212–226.
- WIKSTRÖM, O. (1980b) *Stöd eller Börda? Religionens Roll i Psykiatri och Psykoterapi. (The role of religion in psychiatry and psychotherapy.)* Verbum, Stockholm
- WIKSTRÖM, O. (1982a) Hypnosis in psychology of religion: Possessional experience as interaction of emotion and cognition. An experimental study. Pp. in *Proceedings of the Second European Symposium on Psychology of Religion*
- WIKSTRÖM, O. (1982b) Possession as a clinical phenomenon. A critique of the medical model. In Holm, N. G. (ed.) *Religious Ecstasy*. 87–102. Almqvist and Wiksell, Stockholm

ATTRIBUTION, ROLES AND RELIGION

A THEORETICAL ANALYSIS OF SUNDÉN'S ROLE-THEORY OF RELIGION AND THE ATTRIBUTIONAL APPROACH TO RELIGIOUS EXPERIENCE

WIKSTRÖM, OWE

Hjalmas Sundén (born 1908) was professor of the Psychology of Religion at the University of Uppsala 1967–1975. He started his academic career with studies of the Old and New Testament and with the history of religion and wrote his doctoral dissertation on Henri Bergson (1940). In his teaching and lectures, he always underlined the importance of the transcultural and transhistorical aspects of the psychological understanding of religion.

He has created and developed a coherent theory of the structure and dynamics of religious experience, in which emphasis is placed upon religious experience as a perceptual process. At the same time, he is open to alternative theoretical models such as psychoanalysis and sociology of knowledge. Besides his main theoretical works (1966, 1967, 1974) he has contributed to new understanding of historical religious figures like St. Bridget of Sweden (1973), Therese from Avila (1971).

Further, his theory has been used to gain a deeper understanding of historical figures like Wesley (KÄLLSTADT, 1974) and Newman (CAPPS, 1982a), the experience of glossolalia (HOLM, 1976; MALONY, LOVEKIN, 1985), the experience of God's guidance (WIKSTRÖM, 1975), "grandchildren of God" the conflicts (HOLMBERG, 1980), meditation (VAN DER LANS, 1985), psychopathology of religion (WIKSTRÖM, 1980, 1982a, 1982b). Theoretical and experimental research on Sundén's role-theory have been carried out by UNGER (1976) and PETTERSSON (1977).

The purpose of the present article is to present some of the basic concepts found in Sundén's theory and to discuss the contribution made by the attribution theory and the role-taking theory to the psychology of religion (SPILKA, SHAVER, KIRKPATRICK, 1985). I will conclude with results taken from philosophical research on mysticism that claim that intense religious experience is determined by culturally provided frames of references.

Key words: *role-theory, role-taking, attribution, mystic experience*